

УДК 340.12

Колиба М. М., здобувач кафедри загальної теорії держави і права ЛьвДУВС

Філософсько-правове тлумачення свободи віросповідання та її особливості у середньовіччі

Висвітлюються особливості тлумачення свободи віросповідання як складової свободи совісті. Показані особливості філософсько-правового тлумачення свободи віросповідання у середньовіччі. Зроблено спробу аналізу західної правової традиції віротерпимості, свободи віросповідання.

Ключові слова: свобода віросповідання, релігійна нетерпимість, теолого-правова основа боротьби проти еретиків і язичників, інквізиція, державно-церковні відносини.

Освещаются особенности толкования свободы вероисповедания как составной части свободы совести. Показаны особенности философско-правового толкования свободы вероисповедания в средневековье. Сделано попытку анализа западной правовой традиции веротерпимости, свободы вероисповедания.

Ключевые слова: свобода вероисповедания, религиозная нетерпимость, теологическая правовая основа борьбы против еретиков и язычников, инквизиция, государственно-церковные отношения.

The article deals with the peculiarities of the interpretation of the religious freedom as a part of the liberty of conscience in the Middle Ages. The attempt of the philosophical and legal analysis of the Western legal tradition, the religious toleration, and the religious freedom is made.

Key words: religious freedom, religious intolerance, theological and legal basis of the fight against heretics and pagans, inquisition, church and state relations.

Постановка проблеми. Поняття «свобода віросповідання» характеризується чималими неоднозначними філософськими, політичними, теологічними, правовими та іншими підходами. Це пов'язано як з певними історичними традиціями, державно-політичним устроєм, компетентністю влади, рівнем правової культури та освіти суспільства, так і закріпленням у чинному законодавстві, втіленням та дійсної реалізації у житті громадян свободи совісті, релігії, віросповідань, церкви. У сучасному світі з безліччю проблем правове задоволення свободи віросповідання є одним з мірилі цивілізованості. Середньовіччя зі своїми теологічними вченнями, парадигмами та радикальною дієвістю відстоювання засад віри вперше показало ставлення до свободи віросповідання.

Стан дослідження проблеми. Дослідження різних аспектів віри, закону, історії церкви, свободи, свободи віровизнання через призму свободи віросповідань знайшли місце у працях багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених усіх часів. У цьому сенсі видається важливими філософське надбання Платона, Арістотеля, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Л. Фейєрбаха; дослідження історії католицької церкви С.Г. Лозинського, І. Р. Григулевича.

Філософсько-антропологічним аспектам свободи віросповідань присвятили чимало досліджень П.М. Рабинович, Д.А. Гудима, Л.В. Ярмол; особливості свободи віросповідань через канонічне право висвітлені у працях Н.А. Заозерського, С.С. Сливки. У філософсько-релігійнознавчому вимірі аспектів свободи, зокрема свободі совісті, свободи віросповідань присвятили свої праці М.Ю. Бабій, А.М. Колодний, М.Ф. Рибачук, М.І. Кирюшко, В.Л. Петрусенко, О.Г. Спиркін, П.І. Феценко, А.Х. Саїдов.

Національне втілення свободи віросповідань в Україні досліджував А.І. Пашук; загальнотеоретичним проблемам співвідношення права і релігії, державно-правовим відносинам присвячені праці Д.О. Вовк; проблема свободи віросповідань знайшла

відображення у дослідженні філософії права В.І. Кузнецова.

Право як феномен культурно-цивілізаційного процесу розглядалось через призму права і релігії, держави і права у працях С.А. Бублика, Б.Ф. Чміля; права людини вивчав М.Л. Заінчковський. Різноманітні аспекти зазначеної проблеми у державно-церковних відносинах, теоретико-правовому аналізі джерел канонічного права, конфесійно-етнічних трансформаціях, релігієзнавчо-правовому аналізі змісту та реалізації принципу свободи совісті й віросповідань, правовому регулюванні свободи совісті, віросповідань і діяльності релігійних організацій стали предметом дисертаційних досліджень таких вчених як І.А. Бальжик, О.М. Білоуса, Д.Д. Боровій, В.А. Войналовича, М.В. Лубської, Г.В. Лаврик, С.В. Місевич, Н.Г. Стоколос.

Не обійшли увагою проблему свободи віросповідання і представники богослов'я, зокрема, християнські релігійні діячі М. Денисенко, А. Маркевич, О. Мень, Й. Сліпий, А. Шептицький, В. Ярема та інші.

Разом з тим, на нашу думку, досі немає спеціального дослідження свободи віросповідань у контексті різноплановості філософсько-правового виміру. Роботи вітчизняних та зарубіжних вчених утворили теоретичну основу для визначення складових свободи віросповідань та спонукали до висвітлення зазначеної проблеми з новітніх позицій філософії права щодо комплексного дослідження свободи віросповідань.

Виклад основних положень. Визначення поняття «свобода віросповідання» неможливе без розуміння змісту понять свобода совісті, свобода релігії, свобода церкви та співвідносності їх.

Свобода совісті й свобода релігії — поняття взаємопов'язані, але не тотожні. Якщо перше поняття охоплює своїм змістом широкую сферу духовного буття людини, в якій вона самовизначається й самореалізується, то друге — свобода релігії — постає як свобода вибору й самоствердження індивіда лише в системі релігійних координат. У цьому контексті свобода релігії не може існувати без двох компонентів, що графічно має такий вигляд:

Рис. 1. Компоненти структури поняття “свобода релігії”.

Таким чином, свобода віросповідання є складовою частиною структури свободи совісті і постає як свобода вибору релігійного світогляду (віросповідання), відправлення релігійного культу і виявляє себе як внутрішня здатність особистості до релігійного самовизначення й самореалізації, як її природне право. М.Ю. Бабій справедливо підкреслює, що свобода віросповідання виявляє себе як внутрішня здатність особистості до релігійного самовизначення, як право на вибір тієї чи іншої релігійної парадигми, а також як право самореалізації у «силовому полі» дії цієї парадигми; іншими словами, поняття «свобода віросповідання» характеризує внутрішню здатність,

а також її правові можливості вільно без зовнішнього тиску і примусу дотримуватися принципів будь-якої релігії, віросповідання — предмета свого самовизначення; вільно відправляти — публічно чи приватно — релігійний культ, вільно змінювати свої релігійні уподобання; свобода віросповідань передбачає рівність перед законом як віруючих, так і різних конфесійних напрямів, до яких вони належать [1, с. 670].

А поняття «свобода церкви» характеризує соціально-правові можливості функціонування церкви, релігійних об'єднань, громад віруючих. Це поняття пов'язане з поняттям свобода совісті, однак не є складовою частиною (елементом) її структури. Свобода церкви — це вид суспільної свободи. Вона включає: свободу створення, управління й функціонування релігійних організацій, свободу господарської, фінансової діяльності їх тощо.

Висловлені теоретичні положення необхідні для більш чіткого осмислення змісту свободи віросповідання як категорії права.

Першим правовим актом, який по суті, проголосив «свободу сповідання релігії», був підписаний у 313 р. імператором Константином і його співправителем Лацінієм едикт, відомий як «Міланський едикт про віротерпимість», хоча зміст його дає право (з незначним застереженням) назвати цей нормативно-правовий акт «едиктом про свободу віросповідань». У цьому документі зазначалося наступне: «Ми вирішили дарувати християнам і всім іншим свободу сповідання релігій. яким вони надають перевагу... Нам уявлялось, що дуже добре і дуже розумно не відмовляти нікому з наших підданих, чи це християнин, чи особа, яка приналежна до іншого культу, в праві додержання релігії, яку він вважає найкращою для себе... достойне століття, в якому ми живемо, і того спокою, яким користується імперія. щоб свобода була повною для всіх наших підданих у сповіданні обраного ними божества і щоб жоден з культів не був позбавлений вшанування, йому належного» [2, с. 33].

Міланський едикт практично на законодавчому рівні затвердив право кожного громадянина імперії «дотримуватись вибраної ним релігії». А це означало, що релігію не можна нав'язувати силою. вона має бути об'єктом самовизначення особистості, її совісті і волі. І хоча практична реалізація «едикту Константина» нерідко була далекою від букви його і духу. все ж він відіграв значну роль у справі становлення і розвитку таких вихідних понять свободи совісті як «віротерпимість», «свобода віросповідань» [3, с. 66].

Ще у переддень середньовіччя християнська церква, вже не оглядаючись на згаданий «Міланський едикт про віротерпимість», активно використовувала всю систему державної влади Римської імперії для боротьби з язичництвом, іновірцями, інакомислячими, еретиками. Так, за правління імператора Феодосія I (379—395 рр.) виникає на державному рівні інститут, завданням якого було виявлення інакомислячих, боротьба проти еретиків і язичників. У 382 р. Феодосієм було видано низку едиктів (указів) про переслідування маніхейів (і язичників), згідно з якими вони засуджувалися до смертної кари, а їх майно підлягало конфіскації на користь держави. Закон зобов'язував префектів преторії призначати інквізиторів (слідчих) і доносчиків (таємних агентів) для розшуку потайних маніхейів. Закон проти маніхейів став прообразом майбутньої інквізиції: вперше в історії імперії послідовники недержавного релігійного культу підносились до рівня державних злочинців та встановлювався спеціальний таємний слідчий апарат з необмеженими повноваженнями для їх виявлення і покарання [4, с. 65]. З часом, коли виникне інквізиція, церковні апологети будуть для її виправдання посилатися саме на цей закон.

Важливо зазначити, що у період розквіту середньовіччя у X—XI ст. провідними у католицькій Європі були вчення трьох мислителів, відомих діячів церкви: Амвросія (друга половина IV ст.), Августина (початок V ст.), Григорія (друга половина VI ст.). Висловлені ними думки стали основою християнських переконань і складовою

частиною теологічної концепції взаємин церкви і держави. У духовних справах юрисдикція поширювалася на всіх християн без виключення. Розвиток вчення «про дві влади», політико-теологічної доктрини «двох мечів» забезпечив те, що зміст тогочасної правової свідомості визначався світоглядними параметрами. Духовним джерелом таких понять, як «справедливість», «право», «закон», беззаперечно була Біблія. Принциповими основами раннього християнства були: *теїзм* — сприйняття Бога як творця світу; *дуалізм* — погляд на світ як на арену боротьби добра і зла; *персоналізм* — розуміння визнання за кожною людиною права на свободу вибору і одноосібної відповідальності за свої дії перед Богом; *провіденціоналізм і есхатологізм* — віра у кінцеву, наперед визначену перемогу добра над злом, що й знаменує собою «кінець світу» як «Страшний суд» та утвердження Царства Божого на землі.

Виразником ранніх християнських ідей був теолог Аврелій Августин (Блаженний) (345—430 рр.). Основні політичні і правові погляди теолога, викладені в книгах «Сповіді» та «Про град Божий», спрямували суспільну свідомість на сприйняття держави як організації нижчого порядку, другорядної відносно до церкви. Слід підкреслити, що церковну і світську влади Августин не розглядав як інституційно протилежні. Підкреслюючи існування *єдиного християнського суспільства*, мислитель прагнув обґрунтувати ідею моральної зверхності церкви над державою і право (обов'язок) держави на підтримку церкви, особливо *у її боротьбі проти єретиків*. Християнська любов до ближнього, на думку Августина, зобов'язує не тільки допомагати віворідступникові спасти самого себе, а й примушувати його до цього, якщо він добровільно відмовляється зректись від своїх згубних переконань [4, с. 62-63]. А критикуючи погляди Цицерона, Августин зауважував, що з часу виникнення християнства жодна держава не може бути справедливою, якщо вона не християнська, і жоден правитель, якщо він перебуває поза церквою, не спроможний правити справедливо.

На думку Августина Блаженного, втіленням божественної справедливості є право. Основним принципом права є непорушний, вічний, санкціонований Богом закон, що регулює людські відносини. Природне право — це ідеальна норма людських відносин і водночас загальний закон буття, що випливає із незмінного порядку природи і всього Всесвіту. Вічний закон і природне право внутрішньо притаманні розуму і волі Бога. За Августином, держава, в якій ігнорується право, приречена на небуття.

У нових історичних умовах у XIII ст. провідне місце серед християнських теоретиків займає домініканець Тома Аквінський (1225—1274 рр.). В своїх творах «Сума теологій», «Про правління можновладців» та інших він виклав ідеологію католицької церкви, здійснив класифікацію форм держав на основі критерію морального правління і поділив правління на справедливе і несправдливе. За цим же критерієм розподіляє владу політичну і владу деспотичну. При цьому стверджує, що політична влада — це система влади, де дотримуються законів. Деспотична влада — це ніким і нічим не обмежене правління за принципом «правитель — раб». Тома Аквінський визнавав опір тиранові не лише правом, а й обов'язком підданих.

Найкращою формою правління вчений називав політичну монархію. Тома Аквінський досліджує причини влади і її завдання. На його думку, влада об'єднує суспільство і допомагає людям удосконалюватися морально, приводить до дії закони в державі. Він дає визначення закону — це специфічні настанови (приписи), які не порушують божественного порядку. Аквінат розробив класифікацію законів (вічний закон — Божественний закон; природний закон — людський закон), сутність і зміст поняття «справедливість» і його характеристику (розподільна і зрівняльна справедливість).

Обґрунтовує Т. Аквінський і законність існуванню і діяльності інквізиції (цю проблему розглядає він у своїй основній праці «Сума філософії, про істинність католицької віри проти язичників»). Церква, писав він, наповнена християнським милосердям, спочатку умовляє єретика розкаятись, «якщо ж єретик і після цього продовжує впериратись, церква, не надіючись на його повернення та турбуючись про спасіння інших, відсторонює його шляхом відлучення, а потім передає його світському суду, щоб він усунув його зі світу шляхом смерті» [5, с. 677-678].

Однак, християнська церква прагнула до однозначного тлумачення істини, Бога. Ніяка свобода віросповідання, окрім офіційної, не могла бути сприйнятою у буденному житті. Релігійна нетерпимість, нещадне придушення будь-якого інакомислення активно проявилися ще в процесі формування монотеїзму, перетворення християнства на державну релігію, зміцнення союзу «олтаря і трону».

Разом з тим, ознайомлення з Біблією, невідповідність буденного життя церкви, яка зрослася з державним апаратом, з христовими заповідями, призводила до все нових і нових проявів свободи віросповідання, боротьби з князями церкви, її можновладцями, появи численних ересей. Це, у свою чергу, викликало потужну реакцію церкви. Вже у XI ст. покарання єретиків стало звичним явищем. Перша спроба мобілізувати церкву на викорінення ересі, яка пустила глибокі корені на півдні Франції, в Лангедоці, шляхом масового винищення віровідступників була розпочата папою Римським Олександром III на III Латеранському соборі у 1178 р. Крім звичних вже в таких випадках анафем на адресу віровідступників, собор вперше оголосив *хрестовий похід* проти них. Наступний папа Римський Луцій III, такий же прихильник нещадних заходів проти єретиків, яким був і його попередник, скликав собор у Вероні в 1184 р., на якому оголосив буллу про викорінення різноманітних єретичних вчень «Ad abolendam diversarum haeresum gravitatem». Ця булла, як і рішення Веронського собору, служила «законним» підґрунтям різним монархам та єпископам для грабунку єретиків під виглядом викорінення ересі [4, с. 81-82].

Наслідки боротьби влади з вуючими, які прагнули відстояти свої релігійні права, були страшними. Так, тільки в результаті реалізації постанов IV Латеранського собору, з додатками, прийнятими в Тулузі у 1229 р., в ході 20-річної кровопролитної війни в Лангедоці було винищено понад мільйон мирних жителів, а квітучі міста і села – перетворені в руїни [4, с. 96-97].

Розуміючи, що Біблія в руках єретиків стає грізною зброєю проти церковної влади, у 1231 р. папа Римський Григорій IX своєю буллою забороняє мирянам її читати (заборона формально була відмінена тільки II Ватиканським собором, який проходив у 1962–1965 рр. і започаткував перемогу прибічників церковного оновлення. На другій сесії цього собору, яка проходила у 1963 р., було прийнято лише один документ – конституція «Про святу літургію». за якою було дозволено проводити богослужіння не на латині, а національними мовами!) [6, с. 371].

Церква органічно впліталася в суспільно-політичну й економічну систему держави і поставала як «загальна санкція всього існуючого». Це був період цілковитого панування церкви, релігійного осилля й нетерпимості. Ні про яку свободу у справах релігії не могло бути і мови. Особливу жорстокість у ставленні до єретиків виявив перший іспанський інквізитор Томас де Торквемада, який за 18 років своєї «роботи» (1480–1498 рр.) понад 100 тис. людей спалив живцем, спалив символічно або піддав аутодафе, засудив на носіння ганебного одягу «санбеніто», конфіскацію майна, довічне тюремне ув'язнення та інші покарання [7, с. 200].

У своїй книзі про інквізицію І.Р Григулевич наводить цитату з листа іспанського філософа Х.Л. Вівеса на початку XVI ст. до Еразма Роттердамського: «Ми живемо у настільки тяжкі часи, коли небезпечно і говорити, і мовчати» [4, с. 261]. За підрахунками французького філософа-просвітителя Вольтера, жорстокість, з якою переслідувалися єретики, релігійні опозиціонери, призвела до того, що населення Європи скоротилося майже на третину. А загальне число жертв інквізиції за даними наукових досліджень становить 9–12 мільйонів чоловік [4].

У цей складний історичний період активно висувалися й обстоювалися ідеї віротерпимості, релігійної свободи і навіть свободи в релігії (І.С. Еріугена, П. Абеляр, А. Брешианський, Е. фон Репков, І. Флорський, У. Оккама, М. Падуанський та інші). Ці ідеї, як і вимоги «свободи в поясненні Святого писма», вільного вибору релігії набули розвитку вже пізніше, в епоху Відродження та Реформації [8, с. 201]. Не дарма, говорячи про десять елементів західної правової традиції середньовічної Європи, Гарольд Дж. Берман наголошував про міцну спайку канонічного права з теологією, встановлення сильної папської монархії в західній церкві, що призводило до тотального контролю суспільства і, врешті-решт, до супротиву цьому, до революцій [9, с. 34-39].

Висновки. Таким чином, свобода віросповідань відображає правові можливості особи вільно, без зовнішнього примусу дотримуватись будь-якої релігії – предмета свого самовизначення, вільно змінювати свої релігійні уподобання. Свобода віросповідань передбачає рівність перед законом як віруючих, так і релігій, та постає як важлива складова частина свободи совісті, як необхідна умова існування розкріпаченої в духовному відношенні особистості.

Свобода віросповідань як категорія права, як практична цінність пройшла складний шлях свого становлення: народжувалася й розвивалася в боротьбі багатьох поколінь людей (нерідко з ризиком для власного життя) за право на свободу думки, переконань, совісті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Буассье Г. Последние времена язычества. Исторические очерки конечных религиозных столкновений на Западе в IV веке / Г. Буассье. – Т. 1. – СПб.: Пантеон литературы, 1893. – 292 с.
3. Бабій М.Ю. Свобода совісті: Філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення / М.Ю. Бабій. – К.: Вища шк., 1994. – 86 с.
4. Григулевич І.Р. Инквизиция / И.Р. Григулевич; Изд.2-е. – М.: Политиздат, 1976. – 463 с.
5. Покровский М. Средневековые ереси и инквизиция. «Книга для чтения по истории средних веков» / М. Покровский; под. ред. проф. П.Г. Виноградова; вып. 2. – М., 1897.
6. Григулевич І.Р. Папство после Пия IX (Вместо послесловия) / И.Р. Григулевич // Лозинский С.Г. История папства. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – С. 356-377.
7. Льюренте Х.-А. Критическая история испанской инквизиции: в 2-х т. Т.1. / Х.-А. Льюренте; пер. с исп.; под ред. С. Лозинского; отв. ред. Ф. Поморская. – М.: Соцэкгиз, 1936. – 759 с.
8. Т. И. Ойзерман. Философия эпохи ранних буржуазных революций. – М., 1983. – 584 с.
9. Берман Дж. Гарольд. Вера и закон: примирение права и религии / Гарольд Дж. Берман // Пер. с англ. яз. (Harold J. Berman. Faith and Order. The Reconciliation of Law and Religion. Scholars Press, Atlanta, 1993). – М.: Московская школа политических исследований, 2008. – 464 с.